

7.045:762.11:82-141(477)»15-16»
ID ORCID 0000-0003-4926-843

ПЕРСОНІФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПАНЕГІРИЧНІЙ ГРАВЮРІ КІНЦЯ XVI — XVII СТОЛІТТЯ: ІКОНОГРАФІЯ РАННІХ ЗРАЗКІВ АЛЕГОРІЙ НАУК

*Заваринська Х. М. Персоніфікації в українській панегиричній гравюрі кінця XVI—XVII століття: іконографія ранніх зразків алегорій наук. У статті розглянуто зображення алегорій наук у гравюрах, що належать до ранніх пам'яток української графіки на теренах Речі Посполитої і Великого князівства Литовського. Хоча збережені твори вкрай нечисленні, але вони повною мірою відображають різні контексти появи цих персоніфікацій. Так само, як і в європейській гравюрі того часу, алегоричні фігури наук в українській візуальній традиції ілюструють наукові видання і панегиричні стародруки, з'являються на тезах академічних диспутів. У статті охарактеризовано іконографічні типи алегорій *artes liberales* і низки інших наук на прикладі відомих графічних серій західноєвропейських митців і текстових описів у теоретичних трактатах, зокрема «Іконології» Ч. Ріти, а відтак на основі порівняльного аналізу висвітлено особливості зображень персоніфікацій наук в українській гравюрі кінця XVI — XVII ст.*

Ключові слова: персоніфікація, алегорії наук, *artes liberales*, панегирична гравюра, тези академічних диспутів.

*Заваринская Х. М. Персонификации в украинской панегирической гравюре конца XVI — XVII века: иконография ранних образцов аллегорий наук. В статье рассмотрены изображения аллегорий наук в гравюрах, относящихся к ранним памятникам украинской графики на территории Речи Посполитой и Великого княжества Литовского. Хотя сохранившиеся произведения крайне немногочисленны, но они в полной мере отражают различные контексты появления этих персонификаций. Так же, как и в европейской гравюре того времени, аллегорические фигуры наук в украинской визуальной традиции иллюстрируют научные издания и панегирические старопечатные книги, появляются на тезисах академических диспутов. В статье охарактеризованы различные иконографические типы аллегорий *artes liberales* и ряда других наук на примере известных графических серий западно-европейских художников и текстовых описаний в теоретических трактатах, в частности «Иконологии» Ч. Рити, а затем на основе сравнительного анализа рассмотрены особенности изображений персонификаций наук в украинской гравюре конца XVI — XVII в.*

Ключевые слова: персонификация, аллегории наук, *artes liberales*, панегирическая гравюра, тезисы академических диспутов.

Zavarynska Kh. Personifications in Ukrainian panegyric engraving of the end of the 16th – 17th century: the iconography of the early examples of sciences' allegories.

Background. The image of the seven liberal arts, that is, the disciplines of the trivium – grammar, rhetoric, dialectics and quadrivium – arithmetic, geometry, astronomy, music, and a number of sciences, which do not belong to the list of *artes liberales*, were among the most widespread personifications in European art of the 16th – 18th centuries. The early examples of the liberal arts' iconography emerged during the early Middle Ages, gradually not only additional variants of their image appear, but also completely new personifications, which reflect dynamic changes in different areas of natural and exact sciences of the early modern age. The first known allegorical depictions of sciences in Ukrainian art belong to this period of the encyclopedic systematization of allegories, which was also a period, marked by coexistence of numerous iconographic versions of each allegory. Despite being innumerable, these preserved artworks provide a basis for elucidating the role of Western European examples in the figurative system of Ukrainian engraving of the 17th century.

Objectives. The objective of this article is to analyze the features of the iconography of sciences' personifications in Ukrainian panegyric engraving of the end of the 16th and 17th centuries on the basis of comparison with the main iconographic variants of the allegories of *artes liberales* and a number of other scientific disciplines in Western European graphic arts and theoretical treatises of that period.

Methods. The current research requires use of several methods of art historical analysis, among them context analysis, which aims at distinguishing the function and significance of the artistic work in the period it was created. The central methodological approach

to the study of the personifications of sciences is the iconographic analysis, which allows to highlight the peculiar features of each figure, considering their attributes and taking into account their possible relations with other visual images and texts. We also rely on the comparative analysis to show similarities and distinct features of personifications in Ukrainian and Western European engravings.

Results. Personifications of sciences in Ukrainian engraving of the late 16th – 17th century can be seen on the title pages of scientific treatises, in illustrations of panegyric old-printed books and academic theses. The identification of these allegories on the title page engravings in treatises is a relatively simple task, despite the fact that the ways of their depiction vary from total absence of attributes to complex examples of combinative iconography, when the title of the publication is the only definite key to interpret the image correctly. The study of sciences' allegories in panegyric illustration should imply the principle of correspondence between text and images. Since the panegyric text is based on a clear scheme of rhetorical "places" (loci), the visual narrative is in certain way connected with this scheme – allegories of sciences correlate with loci victus (way of life) and studia (intellectual activity). In panegyric old-print illustration, which also may contain a portrait of the person praised, two approaches towards the selection of allegories can be noted. Artists usually depict a single figure (mainly Rhetoric or some of the exact sciences) or just their symbols, combining them with military trophies and insignia of secular power. Otherwise, they included personifications of those disciplines, which represented the intellectual activities of the portrayed person. Panegyric "Tentoria venienti" (1646) embodies the variation of the first approach, with the depiction of allegories holding the attributes of artes liberales.

In the academic thesis prints, even if the panegyric aspect clearly dominates, the allegories of sciences are less connected with the person to whom the engraving is dedicated and in most cases visualize the topic of the dispute. However, one of the most common topics was "ex universa philosophia", the title, that often comprised not only numerous philosophical disciplines, but also politics, economics, physiology, psychology etc. Therefore, it is possible to determine which sciences were present on the engraving either due to accompanying signatures, which can be rather rarely spotted, or on the basis of a thorough comparative analysis of different versions of allegories' depiction and their attributes. Distinctive iconographic types of personifications can be specific to the works by certain artist – they appear repeatedly with little or no changes in general appearance and attributes – as it is seen in the works of A. and L. Tarasevych and during the next period – those of I. Mygura.

Conclusions. Early examples of personifications of sciences in Ukrainian visual tradition include both figures with a scarce number of attributes, as well as more complex variants, which demonstrate the influence of the iconography of virtues. In both cases, among visual examples for Ukrainian artists we can name the iconographic types of the allegories of various sciences, which originated in Netherlandish and German engraving of the 16th and 17th centuries. As a

rule, allegorical images of sciences were not supposed to provide several levels of interpretation, so they become objects of mainly iconographic, rather than semiotic analysis. But in the 17th century Ukraine they were significant in verbal discourse as well – images of sciences (simply mentioned or presented through the rhetorical device of prosopopoeia) are associated with the idea of revival of schooling and academic education, repeated in panegyric and polemical literature by the authors of the Kyiv-Mohyla Collegium circle.

Keywords: personification, allegories of sciences, artes liberales, panegyric engraving, academic thesis prints.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зображення семи вільних наук, тобто дисциплін тривіуму — граматики, риторики, діалектики — і квалдривіуму — арифметики, геометрії, астрономії, музики, а також низки наук, що не входили до переліку artes liberales, належать до найбільш поширених персоніфікацій у європейському мистецтві XVI–XVIII ст. Перші зразки іконографії вільних наук формуються ще в період раннього Середньовіччя, поступово з'являються не лише додаткові варіанти їхнього зображення, а й цілком нові персоніфікації, в яких знаходили вияв характерні для ранньомодерної доби динамічні зміни у різних галузях природничих і точних наук. Від середини XVI ст. щораз актуальнішою ставала необхідність енциклопедичної систематизації алегорій (у тому числі й образів наук) — своєрідним підсумком досліджень у цій сфері є «Іконологія» Ч. Ріпі (1593). Текстові описи і гравюри її наступних, уже ілюстрованих видань, перше з яких вийшло в Римі у 1603 р., впродовж двох наступних століть часто виступали зразками для митців при виборі іконографії персоніфікацій. Перші відомі алегоричні образи наук в українському мистецтві належать, власне, до цього періоду підсумкової класифікації подібних зображень, який водночас був періодом співіснування численних іконографічних варіантів кожної алегорії. Попри те, що кількість ранніх збережених пам'яток є незначною, їхнє дослідження дає змогу докладніше з'ясувати роль західноєвропейських зразків в обрзаній системі української гравюри XVII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іконографія алегорій наук в українській гравюрі кінця XVI — XVII ст. поки що не виступала предметом окремого дослідження. На поодинокі згадки про персоніфікації натрапляємо у монографіях Д. Степовика, зосереджених на історії української графіки цього періоду і персоналіях окремих митців [5; 6], а також у міждисциплінарних студіях над ілюстрованими стародруками першої половини XVII ст. Н. Яковенко [7].

Утім, дослідники не звертаються до розгляду їхньої іконографії, у більшості випадків взагалі не ідентифікуючи їх як алегорії наук. У студії Л. Сазонової, присвяченій кириличним стародрукам другої половини XVI ст., алегоричну фігуру Граматики з видання «Грамматіка словенска» Л. Зизанія (1596) подано і як приклад літературного прийому прозопопеї, і як емблему, укладену на зразок композицій із «Emblematum liber» (1531) Андреа Альчато, тобто вона виступає в інших контекстах функціонування подібних образів у тогочасній графіці й книжковій ілюстрації [4, с. 1265–1266]. В. Кролль також відзначає цю гравюру як першу емблематичну композицію у східнослов'янському виданні, порівнюючи її з класичною схемою укладання емблем, і висловлює не зовсім точні зауваги щодо атрибутів Граматики [13, с. 204–207]. М. Алексеєва розглядає тезу О. Тарасевича 1675 р. (у зв'язку з твердженням про вплив польського мистецтва бароко на перші відомі графічні «конклюдії», що походять з теренів Великого князівства Литовського), не зупиняючись на вивченні іконографії зображених на ній персоніфікацій [1, с. 20]. Зважаючи на це, важливе значення у даному дослідженні мають праці, присвячені іконографії алегорій наук у європейському мистецтві XVI–XVII ст., а також матеріали першоджерел — теоретичні трактати італійських авторів і виконані митцями на території Нижніх країн графічні серії із зображеннями персоніфікацій з колекцій Британського музею, Національного музею в Амстердамі, Баварської національної бібліотеки, аркушеві панегіричні гравюри із колекцій музею герцога Антона Ульріха (Брауншвейг) і бібліотеки герцога Августа (Вольфенбюттель).

Метою статті є дослідження особливостей іконографії персоніфікацій наук в українській панегіричній гравюрі кінця XVI — XVII ст. на основі порівняння з різними іконографічними варіантами алегорій *artes liberales* і низки інших наукових дисциплін у творах європейської графіки і теоретичних трактатах цього періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення *artes liberales* і характеристика кожного з них були сформульовані у V–VII ст. у трактатах Марціана Капелли, Боеція, Кассіодора, Ізидора Севільського на основі програми з дев'яти дисциплін, розробленої у I ст. до н. е. Марком Теренцієм Варроном (сім наук він доповнює медициною і архітектурою), та дещо відмінних класифікацій Цицерона і Вітрувія [8, с. 347]. Однією з найвпливовіших пізноантичних праць, де вільні науки постають у вигляді жіночих алегоричних фігур, з докладним описом їхньої іконографії, є твір М. Капелли «De Nuptiis Philologiae et Mercu-

gii» (перша третина V ст.). Впродовж доби Середньовіччя образи семи *artes liberales*, до яких могли додавати також Філософію, набувають поширення у західноєвропейській книжковій ілюмінації, формуються декілька варіантів зображення кожної з персоніфікацій, які вирізняються передовсім атрибутами, що демонструють поступовий відхід від візуальних зразків М. Капелли [20, с. 50–53]. Із утвердженням гуманістичної моделі освіти, де сім вільних наук були підготовчим етапом перед вивченням наступних дисциплін в університетах, частіше починають зображати персоніфікації Філософії і Мудрості з атрибутами наук. У працях німецьких і нідерландських гуманістів сформульовано думку про підпорядкування вільних наук чеснотам — поміркованості, стриманості (*temperantia*) і старанності (*diligentia*) [20, с. 55]. Хоча ідея взаємодії вільних наук і чеснот існувала ще в Середньовіччі — їхні персоніфікації часто розміщували поряд у монументальних скульптурних ансамблях храмових фасадів [12, с. 39]. Поступово стислий перелік алегоричних зображень *artes liberales* почали доповнювати іншими науками — докладні описи їхньої іконографії подано в «Іконології» Чезаре Ріпи (1593). З'являються також і менші за обсягом тематичні збірники із серіями персоніфікацій, наприклад «*Agalmatvm avteolorvm*» (Страсбург, 1591) Ніколауса Рьойснера, «*Bibliothecae Alexandrinae icones symbolicae P.D. Christofori Giardae cler. reg. S. Pauli elogii illustratae*» (Мілан, 1626), або ж ілюстровані описи тимчасових архітектонічних декорацій з нагоди різних урочистих подій із відповідними алегоричними фігурами, як, наприклад, «*Theatrum omnium Scientiarum*» (Неаполь, 1650), де візуально представлено алегорії теології, цивільного і канонічного права, моральної і природної філософії, медицини, архітектури, історії та низки інших університетських дисциплін. Зображення наук із цього ширшого переліку зустрічаються серед сонму інших фігур у панегіричних композиціях великого формату на честь європейських монархів. Тоді як в ілюстраціях панегіричних стародруків на честь світських осіб і духівництва та графічних портретах здебільшого обирали одну чи декілька персоніфікацій *artes liberales*, ще частіше зображаючи лише їхні атрибути.

Серед персоніфікацій вільних наук в українській традиції першою званою (принаймні поки що) є Граматика — жіноча фігура, яка тримає у лівій руці ключ, — з ілюстрації до віленського видання «Грамматіка словенска» Л. Зизанія (1596) (іл. 1). Ключ як єдиний її атрибут згадано у поданій поряд епіграмі, де написано, чого навчає граматика, — «ключем бо єсть отворяючи всім оумь» [2]. Його немає в описі М. Капелли,

де Граматика натомість тримає скриньку з ножом і терпугом — символічними інструментами для корекції помилок — і маленьку закриту посудину з ліками для виправлення вимови [16, с. 171]. Аналізуючи зображення Граматики з книги Л. Зизанія, В. Кролль вказує, що «в емблематиці й іконології її завжди зображали як жіночу постать з ключем», подаючи два приклади таких персоніфікацій із книги емблем Гійома де ля Пер'є «*Le Théâtre des bons engins*» (Париж, 1540) та «Іконології» Ч. Ріпи [13, с. 205]. Проте гадані прототипи, відготовані В. Кроллем, насправді не є алегоріями Граматики. У французькому виданні під № 18, до якого відсилає дослідник, бачимо образ Венери, що підтверджує розміщена поряд епіграма [14, с. 45–46]. На сторінці 35 (яку В. Кролль фіксує у примітках) у збірнику Ч. Ріпи представлено персоніфікацію *Autorita* (Влада, Панування), що тримає два ключі і скіпетр як символи духовної (церковної) і світської влади [18, с. 35]. Натомість в «Іконології» подано два варіанти зображення алегорії Граматики. Серед них теж є жіноча постать із терпугом у правій руці, а в лівій руці вона тримає глек, з якого ллє воду на тендітну рослину. Терпуг означає, що граматика допомагає відточити розум. В іншому варіанті атрибутами Граматики є згорток із написом «*Vox litterata, et articulata, debito modo pronuntiata*» («грамотно написане і правильно вимовлене слово») і батіг, що означає покарання, яке може застосувати вчитель, щоби втримати дисципліну [19, с. 301]. Тож ілюстрації і текстові описи алегорій із праці Ч. Ріпи, які часто слугували прототипом для художників, у цьому випадку зразком не були. «Іконологія» як своєрідна енциклопедія алегорій виступала важливим, але не єдиним джерелом подібних зображень — слід згадати не лише менші за обсягом збірники з персоніфікаціями чеснот і наук, що з'являлися в академічних колах Італії та Німеччини впродовж XVII ст., але й більш ранні роботи німецьких граверів першої половини XVI ст., графічні серії нідерландських і фламандських митців. Ці серії із зображеннями алегорій планет, стихій, пір року, чеснот і вад за рисунками художників-«романістів» — Яна Госсарта, Яна ван Скореля, Мартена ван Гемскерка, Франса Флоріса, Корнеліса Корта — були популярними у другій половині XVI ст. у Нижніх країнах, але перевидавалися і впродовж декількох наступних десятиліть. Іноді окремі гравюри із цих серій включали як ілюстрації до дидактичних праць, наприклад до «*Aereoplastes Theo-Sophicus*» Генріха Ореуса (Франкфурт, 1620), «*Philosophia practica*» Якоба де Цеттера (Франкфурт, 1624). Серед різних варіантів серії «Сім вільних наук» до певної міри «архетипними» називають видані Ієроні-

мусом Коком у 1550–1560-х рр. дві серії гравюр за рисунками Ф. Флоріса [21, с. 1–3]. Утім, на них Граматика зображена з указкою і книгою.

Лаконічна постать Граматики з ключем присутня на гравюрах Георга Пенца і Ганса Зебальда Бегама (іл. 2, 3). Щодо значення цього символічного атрибута, то ключ, на думку дослідників, хоча й не фігурує в тексті «*De Nuptiis Philologiae et Mercurii*», але за змістом є спорідненим з іншими інструментами зі скриньки, яку тримає Граматика в трактаті М. Капелли [20, с. 57]. Г. Пенц (1500–1550) і Г. З. Бегам (1500–1550) походять із Нюрнберга, були учнями Альбрехта Дюрера і належать до так званих «Малих Майстрів» (*Kleinmeister*) — групи німецьких художників першої половини XVI ст., які створювали гравюри невеликого формату. Алегорію Граматики з ключем і книжкою зображено і на гравюрі Кріспіна де Пассе із серії «Сім вільних наук», датованій 1590-ми рр. — початком XVII ст. (іл. 4). Вочевидь, невідомий автор гравюри з видання Л. Зизанія орієнтувався на котрийсь із останніх згаданих іконографічних варіантів — особливо тих, що належать майстрам німецької школи XVI ст.

Наступні відомі зображення алегорій вільних наук в українській уже суто панегіричній гравюрі бачимо на одній із ілюстрацій до твору Теодозія Басєвського «*Tentoria venienti*» (Київ, 1646) на честь київського каштеляна Адама Киселя. Зокрема на гравюрі до розділу «*Tentorium Palladis*» обабіч гербового шатра Свентольдичів змальовано дві жіночі алегоричні постаті (Н. Яковенко називає їх «музами»), одна з яких тримає кадуцей — судячи з заголовку, її слід розглядати в контексті іконографії *artes liberales*, як персоніфікацію Риторики [7, с. 303]. Знову ж таки, як і у випадку з алегорією Граматики, в тексті «Іконології» зафіксовано інший її образ — це жінка у розкішному вбранні зі скіпетром у руці і книгою, біля її ніг химера, що символізує три частини риторичного вчення [19, с. 191–192]. Натомість із жезлом Меркурія у праці Ч. Ріпи виступає алегорична постать Сили красномовства (*fortia sottoposta all'eloquentia*), яка, зрештою, також пов'язана з ораторським мистецтвом [18, с. 284]. У європейській графіці XVI–XVII ст. незмінним атрибутом Риторики є власне кадуцей, що демонструють згадані вже серії «Семі вільних наук» за рисунками Мартена де Воса, Ф. Флоріса і Яна Саделера I (іл. 5, 6).

Хоча гіпотетичну ідентифікацію з музами не варто категорично відкидати, оскільки іноді їхні атрибути можуть співпадати. Наприклад, у відомій графічній серії Гендріка Гольціуса із зображенням муз, датованій орієнтовно 1592 р., Полі-

гімнія теж тримає кадучей, Калліопа — книгу, а Уранія — глобус, біля її ніг лежать книги й армілярна сфера. Певне ототожнення муз і наук існувало не лише у візуальній традиції, у згаданій вже праці «*Agalmatvm avreolorvm*» (1591) в одному з трьох варіантів дистихів, присвячених *artes liberales*, Н. Рьойснер добирає цитати «відомих авторів» («*in certi auctores*»), де музи асоціюються з сімома науками — Граматики навчає Полігімнія, Діалектики Евтерпа, Риторика Мельпомена, втіленням Музики є Ерато, Арифметику уособлює Терпсихора, Геометрію — Талія, Астрономію традиційно репрезентує Уранія [17, с. 23–24]. На подібний приклад натрапляємо у панегірику Софронія Почаського «*Євхаристиріон, або Вдячність...*» (Київ, 1632) на честь тоді ще архимандрита Києво-Печерської лаври Петра Могилы. В одному з розділів, під назвою «Геликон, то єст Сад умѣтности первый», зібрано вірші про сім «вызволєных наук» і теологію, але й у наступному — «Парнасе, альбо Сад умѣтности вторый» — автор пише про «десять лѣторослій наук вызволєных», маючи на увазі Аполлона і муз. Акцент тут перенесено з їхньої ролі як покровительок наук і мистецтв на практичний аспект — «цвичене» («Клио, то єст Цвичене в читаню гисторій; Мельпомене, то єст Цвичене в писаню вѣршов смутных и жалобных; Уранія, то єст Цвичене в бѣглости звѣздарської; Полимнія, то єст Цвичене в быстрой пам'яті многих речій»), що ставить їх образи поряд із алегоріями інших академічних дисциплін [3].

Повертаючись до тієї ж ілюстрації панегірика Т. Баєвського, слід загадати й інші фігури, зокрема зображення «спудей» із циркулем і лірою, які, за припущенням Н. Яковенко, символізують арифметику — *Arithmeticus*, і співця — *Vates*, тобто теж мають стосунок до семи вільних наук [7, с. 304]. Зважаючи на означення *vates* у тексті, яке можна тлумачити і як «поет», спудей з лірою асоціюватиметься з музикою із квадривіуму або виступатиме як узагальнена алегорія поезії, серед атрибутів якої теж були музичні інструменти. Поряд із Риторикою зображено другу алегоричну постать із пальмовою гілкою у руці — галузка в цьому випадку не є інформативним атрибутом, щоб однозначно ідентифікувати цю алегорію. Утім, зважаючи на контекст, її можна розглядати як персоніфікацію Освіченості (*Eruditio*).

Ідучи за хронологією появи алегоричних образів наук в українській гравюрі, наступною слід назвати виконану Олександром Тарасевичем тезу академічного диспуту Теодозія Білевича «*Triplex philosophia rationalis, natvralis & moralis*» (Вільно, 1675) (іл. 7). Вона належить до нескладних

за композиційною структурою творів, де перелік персоніфікацій фактично віддзеркалює назву диспуту, при цьому алегоричні постаті можуть майже не мати предметів-атрибутів. Наприклад, на ілюстрації подібного видання тез «*Dispvatio Philosophica Logicas, Physicas, Et Metaphysicas*» (Інгольштадт, 1646) присутні три «філософічні грації» у танці («*charitum philosophicarum tripodium*»), одна з яких, так само як на гравюрі О. Тарасевича, зображена в короні і з сонцем на грудях (іл. 8). Три жіночі алегорії у долішній половині композиції титульного аркуша «*Triplex philosophia rationalis, natvralis & moralis*» фігурують у праці Д. Степовика як «уособлення науки, природи і моральної чистоти», центральну постать дослідник ідентифікує як алегорію природи [6, с. 40]. Йоліта Лішкевічене інтерпретує зображені тут персоніфікації як алегорії логіки, філософії і фізики [15, с. 220]. Утім, на двох щитах з інскрипціями обабіч центрального картуша згадано не філософію, а етику, її, до речі, ще в ранньому Середньовіччі впровадили як додаткову дисципліну до семи вільних наук [8, с. 347]. Алегорична постать справа, що тримає глобуси Землі і неба, — це, вочевидь, *Philosophia naturalis*, тобто Фізика — персоніфікацію Природної філософії у збірнику «*Bibliothecae Alexandrinae icones symbolicae P.D. Christofori Giardae cler. reg. S. Pauli elogiis illustratae*» зображено з такими самими атрибутами, до яких, щоправда, додано ще книгу і орла [11, нумерований арк. між с. 50–51]. Тоді як на ілюстрації з алегорією Фізики у «*Theatrum omnium Scientiarum*» перелік символічних предметів обмежено лише армілярною сферою [10, с. 71]. Знову ж таки, існували й інші варіанти зображення Природної філософії — на гравюрі Абрагама ван Діпенбека до титульного аркуша видання «*Philosophia Naturalis Sacrosancti Corporis Iesu Christi*» (Антверпен, 1632) бачимо персоніфікацію в короні з пір'їнами, що тримає в руках оливкове деревце і галузку з квітами чи плодами.

У порівнянні з Фізикою, іконографію двох інших персоніфікацій можна охарактеризувати як компілятивну. Алегорія Моральної філософії — Етики в короні і з сонцем на грудях тримає скіпетр з оком і дзеркало, обвите зміями, — варіант цілком інакший, ніж ті, що подані у працях Ч. Ріпі і Крістофоро Джарда. Попри деякі відмінності у трактуванні образу, атрибути фігур на гравюрах обох останніх збірників на загал співпадають. *Philosophia moralis* на ілюстрації до «*Bibliothecae Alexandrinae icones symbolicae P.D. Christofori Giardae cler. reg. S. Pauli elogiis illustratae*» зображена зі скіпетром, вудилами і ва-

терпасом («*virga regia, fraenum, & libella*»), біля її ніг лежать інсигнії світської і церковної влади [11, с. 58]. В «Іконології» ж Етику репрезентовано як жіночу постать, котра веде за вуздечку лева, у її лівій руці теж бачимо ватерпас, якому в тексті відповідає термін «*l'archipendolo*» (дослівним перекладом цього слова є «висок», але у цьому випадку висок є лише частиною зображеного тут інструмента) [19, с. 215]. Разом із тим, натрапляємо і на відмінну іконографію Етики в європейській гравюрі другої половини XVII ст. — на виконаній Матеусом Кюзелем тезі Ігнація Браїца ця алегорія постає у вигляді воїна в давньоримському обладунку, з книгою у руці, тоді як на титульному аркуші «Філософії» Йогана Шулера (Бреда, 1663) її змальовано майже так само, як Справедливість, — із зав'язаними очима і терезами, але без меча (іл. 9). Фізика ж на цій гравюрі Абрагама Сантворта, як і на роботі О. Тарасевича, тримає армілярну сферу. Щодо Логіки, то зважаючи на ескізну манеру виконання роботи нідерландського майстра, не вдається з упевненістю визначити основний атрибут персоніфікації — це може бути згорток або складений циркуль, у будь-якому разі він належить до символічних предметів (книга, сувій чи аркуш, геометричне приладдя), спільних для різних алегорій з числа *artes liberales* та інших наук.

Атрибути, обрані О. Тарасевичем для алегорії Етики, присутні в іконографії низки інших персоніфікацій. У європейській гравюрі XVII — початку XVIII ст. скіпетр з оком на верхівці доповнює алегоричні фігури Розсудливості, Мудрості, Істини, Оптики. Саме цей символ бачимо і на гравюрі титульного аркуша епіцедію «*Iter gloriæ*» (Вільно, 1680) — Іван Щирський зобразив атрибути чотирьох кардинальних чеснот у картушах, серед них аналогічний скіпетр відповідає алегорії Розсудливості (*Prudentia*). Окрім них, за цим скіпетром можна ідентифікувати алегорії Стриманості (*Modestia*), Пильності (*Vigilantia*) і Провидіння (*Providentia*). У цьому випадку для порівняння ми обираємо лише ті персоніфікації, для яких згаданий вже скіпетр з оком на верхівці є основним атрибутом і які за своїм змістом узгоджуються з образами вільних наук і семи чеснот, оминаючи алегоричні фігури на кшталт Доброго правління, де поєднано атрибути Пильності, Державного устрою (*Politia*) і Мужності.

Із дзеркалом і зміями на ньому (або ж обвитами навколо руки) традиційно зображали ту ж таки Розсудливість і Мудрість, візуалізуючи серед іншого цитату з Євангелія від Матвія (Мт. 10:16) «*estote ergo prudentes sicut serpentes*» — «будьте, отже, мудрі, як змії». Хоча серед численних ви-

дань філософських трактатів зустрічаються приклади зображення Етики з дзеркалом, як на гравюрі авантитулу «*Idea Philosophiæ Moralis*» (Кельн, 1671) (іл. 10). Мотив сонця на грудях є спільним для різних алегорій чеснот і наук, з-поміж яких можна виокремити Добродієвість (*Virtus*), Віру, Істину, Мудрість і Теологію [19, с. 356; 10, с. 77]. Якщо брати до уваги пізніші українські гравюри, наприклад тезу на честь митрополита Стефана Яворського «*Oriens ex alto*» і панегіричну композицію «*Princeps ecclesiarum*» (обидві виконані Іваном Мигурою в 1706 р.), де жіноча постать у короні і з сонцем на грудях асоціюється з персоніфікаціями Мудрості й Віри (чи Теології), то домінуючими в іконографічному варіанті Моральної філософії з тези О. Тарасевича все ж будуть атрибути Розсудливості й Мудрості. Цікаво те, що така іконографія Моральної філософії майже повністю співпадає (за винятком корони) з алегоричною фігурою зі стемматичної композиції фронтисписа, виконаної Леонтієм Тарасевичем для панегірика «*Illustrissimus Brzostowscianus Stapes*» (Вільно, 1682). Судячи з напису поряд — «*Qui Probq est Iubet Vera Sapientia laudem*», теоретично можна було б ідентифікувати її як Етику, але поряд змальовано другу алегорію в покривалі і з хрестом у руці — атрибутами, типовими для Віри (*Fides*), Благочестя (*Pietas*) і Релігії (*Religio* у сенсі побожності), котрі належать до чеснот. Тому логічно припустити, що й перша персоніфікація теж репрезентує одну з чеснот, а саме Мудрість, адже для алегорії Божественної Мудрості (*Sapientia Divina*) більш характерним є зображення над скіпетром сяючого трикутника — символу Св. Трійці.

Подібні візуальні компіляції не були рідкісним явищем у європейській гравюрі XVI–XVIII ст. як через відсутність чіткої диференціації атрибутів, так і тому, що тлумачення алегоричних образів залежало від контексту функціонування кожного твору — цей аспект є тим більш важливим при вивченні панегіричної гравюри та ілюстрованих видань «з нагоди». Власне, так, без якихось специфічних символічних предметів, представлено третю персоніфікацію на тезі О. Тарасевича — Логіку. Її зображено з книгою, циркулем і косинцем, які звично зустрічаються серед атрибутів алегорій інших наук, наприклад Географії, Геометрії, Математики, Архітектури. Текст «Іконології», що в дослідженнях іконографії персоніфікацій традиційно виступає основою для подальшого порівняльного аналізу, дає уявлення про зовсім інші варіанти зображення Логіки, серед яких жінка з рапірою, в шоломі, оздобленому пір'ям сапсана, або ж юнак із квітами та

змією в руках [18, с. 298–299]. Логіка належить до менш поширених алегорій наук, у тогочасній візуальній традиції вона також не мала сталої іконографії — у творах фламандських і нідерландських граверів вона практично позбавлена атрибутів, зустрічаються її зображення, що наслідують іконографічний тип Мінерви, наприклад жіноча постать у шоломі з крилами і півмісяцем на ньому, з мечем і цвяхами в руках — із композиції з гербом Гентського єпископа Антоніуса Тріста; із сонцем на грудях Логіку зображено на тезі Річарда Колліна за рисунком Еразма Квелліуса (Льовен, 1674); з трикутником і лінійкою — на авантитулі «*Idea Philosophiae Rationalis, Sev Logica*» (Кельн, 1671) (іл. 11).

В образотворчому мистецтві доволі звичним було також ототожнення Логіки з Діалектикою, що знаходило вияв у виборі однакових атрибутів — змії чи птаха — і жестів її рук, одна з яких розкрита, а на іншій пальці закривають долоню — саме так її показано на гравюрі титульного аркуша «*Quaestiones definitae ex triplici philosophia, rationali, naturali, morali*» (Парма, 1613) (іл. 12). Частіше ж алегоричну постать із характерною для Логіки іконографією просто означували як Діалектику за допомогою відповідного підпису. Один із таких прикладів матиме для нас особливий інтерес. Йдеться про персоніфікацію Діалектики на гравюрі титульного аркуша видання «*Philosophia continens dialecticam, physicam, animasticam et metaphysicam*» (Ліон, 1654), оскільки її атрибути (за винятком книги), а саме циркуль, косинець і, вочевидь, висок, повністю співпадають із предметами, які вкладає до рук *Philosophia rationalis* (Логіки) на тезі диспуту О. Тарасевича (іл. 13). Такий варіант зображення Діалектики був сформований уже в першій половині XVI ст. — у відомій книзі емблем «*Symbolicarum Quaestionum*» (Болонья, 1555) італійського гуманіста Ахілла Боччі, окрім зазначених інструментів, алегорія Діалектики (*Symb. LXII*) тримає також запалений смолоскип і змію, а біля ніг алегорії лежить сито [9, с. 132]. Таким чином, особливості зображення персоніфікацій із графічної тези О. Тарасевича 1675 р. вкотре підтверджують знайомство українських митців (а надто тих, котрі студіювали у європейських країнах) із різними іконографічними типами алегорій наук, що відрізняються від описаних у праці Ч. Ріпи, а також свідчать про звернення до поширеної на той час практики компіляції символічних предметів, актуальної передусім для тих дисциплін, що не належали до *artes liberales*.

Висновки з даного дослідження. Ранні пам'ятки української графіки кінця XVI —

XVII ст. із алегоричними фігурами наук відображають такі ж контексти появи цих персоніфікацій, які були характерними і для європейської гравюри того часу. Ці алегорії з'являлися на титульних аркушах наукових трактатів, в ілюстраціях панегіричних стародруків, у багатофігурних композиціях тез академічних диспутів. Зважаючи на співіснування декількох варіантів іконографії кожної з персоніфікацій наук (винятком тут може бути хіба що Риторика), широкий перелік однакових атрибутів, передусім геометричного приладдя, першочерговою проблемою є точна ідентифікація алегоричної фігури. Не завдає надмірних труднощів спроба диференціювати ці алегорії на титульних аркушах наукових трактатів, попри те, що способи їхнього зображення варіюють від цілковитої відсутності атрибутів до складних зразків компілятивної іконографії, коли назва видання виступає єдиним певним ключем до правильного прочитання образу. Розглядаючи персоніфікації наукових дисциплін у панегіричній гравюрі, слід зважати на те, що окремі елементи композицій мали вербальні відповідники у тексті твору, які дають змогу повністю розкрити суть зображення. Оскільки панегіричний текст побудований на чіткій схемі риторичних «місць» (*loci*), то й візуальний наратив певним чином пов'язаний із цією схемою — алегорії наук корелюють з *loci victus* (спосіб життя) і *studia* (інтелектуальна праця). Існували два підходи до вибору алегоричних постатей в ілюстраціях стародруків і аркушевих гравюрах з портретами — якщо похвала освіченості мала формальний характер, то автори обмежувалися однією фігурою (переважно обирали Риторику чи котрусь із точних наук), або ж, найчастіше, подавали самі лише атрибути вільних наук, зіставляючи їх із військовими трофеями й відзнаками світської влади. В іншому випадку включали до композицій персоніфікації тих дисциплін, що репрезентували наукову діяльність портретованого. У панегірику «*Tentoria venienti*» (1646) втілено варіацію першого підходу, із зображенням алегорій з атрибутами *artes liberales*.

У тезах академічних диспутів, навіть якщо в них домінує панегіричний аспект, алегорії наук є менш пов'язаними з особою, котрій присвячена гравюра, і в більшості випадків унаочнюють тему диспуту. Втім, однією з найбільш поширених тем була «*ex universa philosophia*», заголовок, що міг об'єднувати не лише численні галузі філософського вчення, але й — у тогочасному розумінні — політику, економіку, фізіологію, психологію. Тому визначити, які саме науки присутні

Лл. 1. Невідомий автор. Гравюра авантитулу видання Л. Зизанія «Грамматика словенска» (Вільно, 1596)¹

Лл. 2. Невідомий автор за рис. Г. Пенца. Грамматика. Німеччина, 1541–1580 рр. Колекція Британського музею, № Gg,4Q.25²

Лл. 3. Г. З. Бегам. Грамматика. Із серії «Сім вільних наук». Німеччина, 1531–1550 рр. Колекція Британського музею, № 1868,0822.269³

Лл. 4. К. де Пассе Старший (за рис. М. де Воса). Грамматика. Із серії «Сім вільних наук». Нідерланди, 1590–1637 рр. Колекція Британського музею, № D,6.4⁴

Лл. 5. К. де Пассе Старший (за рис. М. де Воса). Риторика. Із серії «Сім вільних наук». Нідерланди, 1590–1637 рр. Колекція Британського музею, № D,6.2⁵

Лл. 6. Невідомий автор за рис. М. де Воса, Я. Саделера I (друкарня П. де Йоде I). Риторика. Із серії «Сім вільних наук». Фландрія, бл. 1600 р. Колекція Британського музею, № 1868,0612.462⁶

¹ URL : <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy03.htm>. (: 10.06.2018).
² URL : http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1569728&partId=1&searchText=pencz+grammar&page=1. (: 10.06.2018).
³ URL : http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1517235&partId=1. (: 10.06.2018).
⁴ URL : http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1558634&partId=1. (: 10.06.2018).
⁵ URL : http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1558688&partId=1&searchText=D,6.2&page=1. (: 10.06.2018).
⁶ URL : http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1550631&partId=1. (: 10.06.2018).

Іл. 7. О. Тарасевич. Фрагмент тези диспуту Т. Білевича «*Triplex philosophia*» (Вільно, 1675)⁷

Іл. 8. В. Кіліан. Титульна сторінка видання «*Disputatio Philosophica Logicas, Physicas, Et Metaphysicas*» (Інгольштадт, 1646). Колекція Баварської державної бібліотеки, Signatur: 2332278 2 Diss. 35#Weibd.6⁸

Іл. 9. А. Сантворт. Фрагмент титульної сторінки видання «*Philosophia*» Й. Шулера (Бреда, 1663). Колекція Національного музею в Амстердамі, № RP-P-1878-A-1539⁹

Іл. 10. Невідомий автор. Авантитул видання «*Idea Philosophiae Moralis*» (Кельн, 1671). Колекція Баварської державної бібліотеки, Signatur: 912007 Ph.pr. 949¹⁰

Іл. 11. А. ван Діненбек. Композиція з гербом А. Тріста. Нідерланди (Антверпен), 1630–1677 рр. Колекція Національного музею в Амстердамі, № RP-P-OB-46.319¹¹

⁷

⁸ URL : http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10632130_00003.html. (

, 1975. . 41.
: 10.06.2018).

⁹ URL : <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.170423>. (

: 10.06.2018).

¹⁰ URL : http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10041530_00005.html. (

: 10.06.2018).

¹¹ URL : <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.141720>. (

: 10.06.2018).

Лл. 12. Ф. Вілламена. Титульна сторінка видання «*Quaestiones definitae ex triplici philosophia, rationali, naturali, morali*» (Парма, 1613). Колекція Баварської державної бібліотеки, Signatur: 2021234 Res/2 Diss. 67¹²

Лл. 13. Невідомий автор. Титульна сторінка видання «*Philosophia continens dialecticam, physicam, animasticam et metaphysicam*» (Ліон, 1654). Колекція Баварської державної бібліотеки, Signatur: 973010 2 Ph.u. 34 m¹³

на гравюрі, можна або завдяки відповідним підписам, що зустрічаються не надто часто, або ж на основі ґрунтового порівняльного аналізу різних варіантів зображення алегорій та їхніх атрибутів, у тому числі й у творчості конкретного митця, адже часто вони повторювали один іконографічний тип тої чи іншої алегорії у різних творах (що бачимо на прикладі робіт О. і Л. Тарасевичів і в наступному періоді — І. Мигури).

Ранні зразки персоніфікацій наук в українській візуальній традиції включають як постаті з мінімальним числом атрибутів, так і складніші варіанти зображення, що демонструють вплив іконографії алегорій чеснот. В обох випадках можна стверджувати, що українські митці взувалися на іконографічних типах алегорій наук, що вони сформувалися у нідерландській і німецькій гравюрі XVI–XVII ст. Як правило,

зображення наук не передбачають декількох рівнів інтерпретації, тому вони виступають об'єктами іконографічного, а не семіотичного аналізу. Але на українських теренах вони мають важливе значення і в тогочасному вербальному дискурсі про відродження освіти, що засвідчують твори панегіричної і полемічної літератури авторів із середовища Києво-Могилянського колегіуму.

Перспективи подальших досліджень. Вивчення особливостей іконографії персоніфікацій, зокрема й алегорій наук в українській гравюрі кінця XVI — XVII ст., є важливим з огляду на розширення діапазону візуальних джерел для порівняльного аналізу, що, у свою чергу, дає підстави для більш ґрунтового дослідження інших пам'яток української графіки і живопису цього періоду.

¹² URL : http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10632199_00005.html. (

: 10.06.2018).

¹³ URL : http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10944159_00007.html. (

: 10.06.2018).

Література:

1. Алексеева М. А. Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII — начала XVIII века // Русское искусство барокко. Материалы и исследования [Текст] : сб. науч. трудов / Всесоюз. научно-исслед. ин-т искусствоведения ; под ред. Т. В. Алексеевой. — М. : Наука, 1977. — С. 7–29.
2. Зизаній Л. Грамматика словенска съвершеннаго искусства осми частій слова и иных нужных. Ново съставленна L.Z. [Текст] / Л. Зизаній. — Вилно : Въ друкарни братской, 1596. — 185 с.
3. Почаський С. ЕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ, албо Вдячність ясне превелебнѣйшому в ХристѢ его милости господину отцу кир Петру МогилѢ, воеводичу земель Молдавских, великому архимандритови святой великой лавры чудотворной Печерской Киевской, в Гры православной в Церкви святой восточной промоторови побожному и несмертелной славы годному оборонци од спудеов гимназиум его милости з школы реторіки, за гоїнши добродѣйства, собѢ и Церкви православной, в фундованю школ показаныи. При вѣншованю свят хвалебных Вѣскресенія Христова, спасителя міру, повинне а упрейме отдана. В друкарни того ж монастыра Печерского Киевского року 1632, мѣсяца марта, 29 дня [Электронный ресурс] / Софроній Почаський. — К. : Друкарня лаври, 1632. — 36 с. — Електрон. дані. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto57.htm> (дата звернення : 10.06.2018). — Назва з екрана.
4. Сазонова Л. И. Книги кириллической печати во второй половине XVI века между Римом и Москвой // Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог : В 2 кн. Кн. 2 [Текст] / А. А. Гусева ; под общ. ред. Л. И. Сазоновой. — М. : Индрик, 2003. — С. 1242–1270.
5. Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко [Текст] / Д. В. Степовик. — К. : Наукова думка, 1986. — 233 с.
6. Степовик Д. В. Олександр Тарасевич : Становлення української школи гравюри на металі [Текст] / Д. В. Степовик. — К. : Мистецтво, 1975. — 135 с.
7. Яковенко Н. М. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття [Текст] / Н. М. Яковенко. — К. : Laugus, 2012. — 472 с. — ISBN 978-966-2449-40-2.
8. Blockmans W. Introduction to Medieval Europe 300–1500 [Текст] / W. Blockmans, P. Hoppenbrouwers. — London : Routledge, 2017. — 516 p. — ISBN 978-1-351-59845-3.
9. Vocchi A. Achillis Vocchii Bonon. Symbolicarum quaestionum, de vniuerso genere, quas serio ludebat, libri quinque [Текст] / A. Vocchi. — Bononiae : in aedib. Novae academiae Vocchianae, 1555. — 404 p.
10. Sacace G. B. Theatrum omnium scientiarum [Текст] / G. B. Sacace. — Neapoli : ex typographia Robertus Molus, 1650. — 244 p.
11. Giardae C. Bibliothecae Alexandrinae icones symbolicae P.D. Christofori Giardae cler. reg. S. Pauli elogiis illustratae [Текст] / Cristoforo Giardae, Cesare Bassano. — [Milan] : Ex typographia hered. Melchioris Malatestae, 1626. — [8], 140 [i.e. 172], [4] pages, [16] leaves of plates : illustrations.
12. Katzenellenbogen A. The Representation of the Liberal Arts [Текст] / A. Katzenellenbogen // Twelfth-Century Europe and the Foundations of Modern Society. — Madison : University of Wisconsin Press, 1961. — P. 39–55.
13. Kroll W. Wie “übersetzt” man Embleme? Am Beispiel der Emblem — und Emblematisierung im Kiever Kulturmodell der Barockzeit [Текст] / W. Kroll // Rocznik Komparatystyczny. Komparatistisches Jahrbuch. — 2012. — Vol. 5. — P. 197–224.
14. La Perrière G. de. Le Théâtre des bons engins [Текст] / Guillaume de la Perrière. — Paris : de l'imprimerie de Denys Anot, 1545. — 220 p.
15. Liškevičienė J. Post-Tridentine Rhetoric : ut pictura poesis [Текст] / J. Liškevičienė // The Lithuanian Millennium : History, Art and Culture. — Vilnius : Vilnius Academy of Arts Press, 2015. — P. 213–222.
16. Pierguidi S. Giovanni Guerra and the Illustrations to Ripa's Iconologia [Текст] / S. Pierguidi // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. — 1998. — Vol. 61. — P. 158–175.
17. Reusner N. Agalmatvm avreolorvm liber singlaris [Текст] / N. Reusner. — Argentorati : apud Bernardum Iobinum, 1591. — 107 p.
18. Ripa C. Iconologia, ouero, Descrittione di diuerse imagini cauate dall' antichità, & di propria inuentione [Текст] / C. Ripa. — Roma : Appresso Lepido Facij, 1603. — 558 p.
19. Ripa C. Iconologia: nella quale si descriuono diuerse imagini di virtù, vitij, affetti, passioni humane, arti, discipline, humori, elementi, corpi celesti, prouincie d'Italia, fiumi, tutte le parti del mondo, ed altere infinite materie [Текст] / C. Ripa. — Siena : Appresso gli heredi di Matteo Florimi, 1613. — 840 p.
20. Schonfeld V. Sebald Beham and the Iconography of the Liberal Arts [Текст] / V. Schonfeld // Letters & Lines : Text and Image in Northern Renaissance & Baroque Prints. — Carlisle : Dickinson College, 2014. — P. 49–59. — ISBN 978-0-9826156-7-6.
21. Shamos G. Bodies of Knowledge : The Presentation of Personified Figures in Engraved Allegorical Series Produced in the Netherlands, 1548–1600 [Текст] : thesis for the degree of Doctor of Philosophy / G. Shamos. — Philadelphia, 2015. — 422 p.

References:

1. Alekseeva, M. A. (1977). Zhanr konkluzij v russkom iskusstve konca XVII — nachala XVIII veka [Genre of conclusions in Russian art of the end of the 17th — beginning of the 18th century]. In T. V. Alekseeva, ed. *Russkoe iskusstvo barokko. Materialy i issledovaniya — Russian baroque art. Materials and research*, (pp. 7–29). Moscow : Nauka. (In Russian).
2. Zyzanij, L. (1596). *Grammatika slovenska sovershennago yskustva osmy chastij slova y nynyh nuzhnyh. Novo sostavlenna L.Z.* [Slavic grammar of the perfect art of the eight parts of the word and other necessary]. Vylno : v drukarny bratskoj. (In Old Slavonic).
3. Pochas'kyj, S. (1632). *EYXAPETHPION, albo Vdjachnost'*. Kyiv : Drukarnja lavry. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto57.htm>. (In Old Slavonic).
4. Sazonova, L. I. (2003). *Knigi kirillicheskoj pechati vo vtoroj polovine XVI veka mezdu Rimom i Moskvoy* [Cyrillic books in the second half of the 16th century between Rome and Moscow]. In Guseva, A. A. *Izdaniya kirillovskogo shrifta vtoroj poloviny XVI veka. Svodnyj katalog — Cyrillic books of the second half of the 16th century. A synoptic catalogue. (Book 2)*, (pp. 1242–1270). Moscow : Indrik. (In Russian).
5. Stepovyk, D. V. (1986). *Leontij Tarasevyh i ukrai'ns'ke mystectvo barokko* [Leontiy Tarasevyh and Ukrainian baroque art]. Kyiv : Naukova dumka. (In Ukrainian).
6. Stepovyk, D. V. (1975). *Oleksandr Tarasevyh : Stanovlennja ukrai'ns'koi' shkoly gravjuri na metali* [Olexander Tarasevyh: Formation of the Ukrainian school of metal engraving]. Kyiv : Mystectvo. (In Ukrainian).
7. Jakovenko, N. M. (2012). *Dzeralca identychnosti. Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI — pochatku XVIII stolittja* [Mirrors of identity. Studies on the history of conceptions and ideas in Ukraine in the XVI —

- the beginning of the XVIII century]. Kyiv : Laurus. (In Ukrainian).
8. Blockmans, W. & Hoppenbrouwers, P. (2017). *Introduction to Medieval Europe 300–1500*. London : Routledge. (In Latin).
  9. Bocchi, A. (1555). *Achillis Bocchii Bonon. Symbolicarum quaestionum, de vniuerso genere, quas serio ludebat, libri quinque*. Bononiae : in aedib. Novae academiae Bocchianae. (In Latin).
  10. Cacace, G. B. (1650). *Theatrum omnium scientiarum*. Neapoli : ex typographia Robertus Mollus. (In Latin).
  11. Giardae, C. (1626). *Bibliothecae Alexandrinae icones symbolicae P.D. Christofori Giardae cler. reg. S. Pauli elogiis illustratae*. (Engravings by Cesare Bassano). [Milan] : Ex typographia hered. Melchioris Malatestae. (In Latin).
  12. Katzenellenbogen, A. (1961). The Representation of the Liberal Arts. In M. Clagett. *Twelfth-Century Europe and the Foundations of Modern Society*, (pp. 39–55). Madison : University of Wisconsin Press. (In English).
  13. Kroll, W. (2012). Wie “übersetzt” man Embleme? Am Beispiel der Emblem- und Emblematisierung im Kiever Kulturmodell der Barockzeit. *Rocznik Komparatystyczny. Komparatistisches Jahrbuch*, 5, 197–224. (In German).
  14. La Perrière, G. de (1545). *Le Théâtre des bons engins*. Paris : de l'imprimerie de Denys Ianot. (In French).
  15. Liškevičienė, J. (2015). Post-Tridentine Rhetoric : ut pictura poesis. In *The Lithuanian Millennium : History, Art and Culture*, (pp. 213–222). Vilnius : Vilnius Academy of Arts Press. (In English).
  16. Pierguidi, S. (1998). Giovanni Guerra and the Illustrations to Ripa's Iconologia. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 61, 158–175. (In English).
  17. Reusner, N. (1591). *Agalmatvm avreolorvm liber singlaris*. Argentorati : apud Bernardum Iobinum. (In Latin).
  18. Ripa, C. (1603). *Iconologia, ouero, Descriptione di diuerse imagini cauate dall'antichità, & di propria inuentione*. Roma : Appresso Lepido Facij. (In Latin).
  19. Ripa, C. (1613). *Iconologia : nella quale si descriuono diuerse imagini di virtù, vitij, affetti, passioni humane, arti, discipline, humori, elementi, corpi celesti, prouincie d'Italia, fiumi, tutte le parti del mondo, ed altere infinite materie*. Siena : Appresso gli heredi di Matteo Florimi. (In Latin).
  20. Schonfeld, V. (2014). Sebald Beham and the Iconography of the Liberal Arts. In *Letters & Lines : Text and Image in Northern Renaissance & Baroque Prints*, (pp. 49–59). Carlisle : Dickinson College. (In English).
  21. Shamos, G. (2015). *Bodies of Knowledge : The Presentation of Personified Figures in Engraved Allegorical Series Produced in the Netherlands, 1548–1600*. Philadelphia. (In English).